

PAPER DETAILS

TITLE: Kirgiz Biy Mahkemeleri Hakkında Kisa Bir Analiz (XVIII-XX yy.)

AUTHORS: Aitmatamat Kariev

PAGES: 89-101

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/578872>

KIRGIZ BİY MAHKEMELERİ HAKKINDA KISA BİR ANALİZ (XVIII-XX yy.)

Dr. Antmamat KARIEV

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

k.aytmamat@gmail.com

Öz

Yaratıldığı günden bu yana şu ya da bu sebepten ötürü topluluk halinde yaşama mecburiyeti ile karşı karşıya kalan insanlığın, hayatını belli bir hukukî düzen içerisinde devam ettirmek için gündelik hayatta belli kanunların vaz ediliş mecburiyeti elbette ki tartışılmaz. XVIII-XX. yy (Hokand Hanlığı devrinde) Kırgız halkının hukuk anlayışının teşekkül etmesi konusunda Biy Mahkemelerinin yeri önemlidir. Öyle ki, Biy Mahkemeleri sadece bir yargı müessesesi olarak hizmet vermekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda Kırgız halkının hem adli hem idarî işlerinden sorumlu esas resmî mercii olmuştur. Bu makalemizde Biy Mahkemeleri hakkında kısaca bilgi verilecektir. Özellikle müessesenin yapısı, işleyiş tarzı, biy-manapların tayini, azli, maaşı, mahkemede kabul edilen deliller, mahkemece verilen kararların kısaca tanıtımı gibi konular üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız, Biy Mahkemeleri, Biy, Manap, Hokand Hanlığı.

A BRIEF ANALYSE ABOUT KYRGYZ COURTS OF BIYS (XVIII-XX cc.)

Abstract

Obviously, the obligation to putting certain laws in everyday life in order to life to continue in a legal order can not be discussed. The place of Biy Courts is important in the process of formation Kyrgyz people's understanding of law during the XVIII-XX century Hokand Khanate Dynasty. So, Biy Courts was not limited to serving just as a judicial institution but at the same time has been primary official authority that responsible for both judicial and administrative affairs of the Kyrgyz people. In this article we will give a short knowledge about Biy Courts. Especially we will focus on topics such as the structure of Biy Courts and it's mode of mechanism, designation of Biys-Manaps and their dismissal, their salary, the evidence accepted in Biy Courts and the brief introduction of court decisions.

Keywords: Kyrgyz, Biy Courts, Biy, Manap, Khanate of Hokand.

GİRİŞ

Tarih boyunca insanlar çeşitli sebeplerden ötürü topluluk halinde yaşamak mecburiyetiyle karşı karşıya kalmışlardır. Topluk halinde yaşamanın pek çok faydasının yanı sıra bazı problemleri de beraberinde getirmesi pek doğaldır. Elbette ki bu problemlerin çözülmesi için gerekli tedbirler alınmasını gerekir. Şöyle ki topluluk halinde yaşayan insanların arasında zaman zaman çeşitli konularda ihtilaflar meydana gelmiş, bu ihtilafları adalet ve hakkaniyet kuralları çerçevesinde çözümlenmesi için de yargı mercileri ihdas edilmiştir.

İslâm öncesi cahiliye Arapları arasında meydana gelen ihtilaflar “*kabile hakemleri tarafından çözümlenmiştir. İslâm’la birlikte yargı faaliyetlerinin yürütülmesi resmiyet kazanmış ve yargı devletin bir fonksiyonu olmuştur*”.¹

I. “BİY” VE “MANAP” KELİMELEERİNİN ETİMOLOJİK ANALİZİ

Orta Asya Türkleri arasında geniş yelpazeli kullanıma sahip olan “*biy*” kelimesi, aslında geçmiş XIV. asra kadar uzanan “*bek*” kelimesinin tahrife uğramış hali olup, Kırgız halkı arasında; “*Halk arasından seçilmiş idarî, bürokratik ve yargı yetkisine sahip boy lideri*”² şeklinde tarif edilmiştir. Ayrıca Hokand Hanlığının idâri yapısında ise “*bek*” unvanı; “*Belli bir bölgenin idaresi için han tarafından tayin edilen, ona sadık kalan, sınırsız hak-hukuka sahip olan kimse*”³ şeklinde betimlenmiştir.

Cumagulov, “manap” kelimesinin İslâmiyet’ten önce Arap kabileleri arasında ortaya çıktığını dile getirirken, dilci Karasaev ve şarkiyatçı Gafurov “*manâf (manap)*” kelimesinin eski bir Arap putunun ismi olduğunu söylemiştir.⁴ Şecere ilmi uzmanları “manap” kelimesinin Kırgızların Sarıbağış urusunun (kabilesinin) lideri Döölös Biy’in oğlu Manap’ın İslâm’ı kabul etmesi ile ilişkilendirmişler.⁵

Bu konuda en tutarlı görüş meşhur tarihçi Togan tarafından ileri sürülmüştür; “*Kırgızlar 1757 senesinden sonra Çin tabiiyetini kabul ettiler. O zaman reisleri “Çin Vâlisinin Nâibi” anlamında “Nib-Manab” şeklinde tesmiye ediliyordu. Bundan dolayı Kırgız biyleri eski “Kaşka” unvanı yerine “Manap” olarak adlandırılmıştır. Bugün ise manap kelimesi umumiyetle Kırgız Aristokrasisi anlamında kullanılıyor*”.⁶

II. BİY-MANAPLARIN YARGI ALANINDA FAALİYET YÜRÜTMELERİNE ETKİ EDEN DIŞ FAKTÖRLER

A. Hanlığın Bazı Bölgelerinde Göçebeliliğin Var Oluşu

XVIII. asrın başlarında Buhara Hanlığından ayrılarak hızla otorite kazanıp Kazak (Kiçi Cüz) topraklarının kuzeyine kadar uzanan Hokand Hanlığı en uç sınıra Akmesic

¹ Fahrettin Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*, 1. Baskı, İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013, s. 59-61; A. Duran, “İslâm Hukuku’nda Olağanüstü Yetkili Bir Mahkeme Olarak Velayetü’l-Mezâlim (Mezâlim Mahkemeleri)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 25, 2015/Nisan, ss. 251-173.

² K. C. Сооронкулова, “Адат-Обычное Право Кыргызов”, *Кыргызский Национальный Университет*, st. 99; “Бий” КГСЭ, 1976, 1-том, st. 449. Yukarıdaki kaynakta “*Bek*” unvanı ilk kez Altın Orda hanının Müslüman olunca bölge yetkilileri olan Noyanlara verdiği rütbe olarak tespit edilmiştir. “Бий”, КГСЭ, 1976, 1-том, st. 484; “Би”, КЗСЭ, 1973, 2-том, st. 222-223; “Бий”, УЗСЭ, 1972, 2-том, st. 213.

³ “Бек”, УЗСЭ, 1972, 2-том, st. 129.

⁴ X. Карасаев, *1916-Жылдагы Көтөрүлүш Жөнүндө: Үркүн*, Бишкек: Ала-Тоо, 1993, st. 18.

⁵ Tamara Ölçekçi, *Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Roller*, Bilig, 2013-Güz, sy. 67, s. 111-128; O. Сыдыков, *Тарыхы Кыргызы Шадманийя*, Уфа: Электро-Типография “Восточная Печать”, 1914, st. 44-46. “Манап”, КГСЭ. 1979, 4-том, st. 154-155.

⁶ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Ebderun Kitabevi, 1981, s. 71.

Kalesi'ni inşa etmişti. Akmescit'ten Amur Derya kıyıları başta olmak üzere Isık Göl'e kadar uzanan geniş coğrafyadaki Kazaklar ve bütün Kırgızlar Hokand Hanlığının hâkimiyeti altına girmişlerdi. Ancak, Hanlık bu topraklarda tam egemenlik kurmaya çalıştığı takdirde ne tür tepki ile karşı karşıya kalacağını ve bunun büyük kayıplara sebep olacağını hesap ederek, bu topraklarda Kazak ve Kırgızların kendi otoriter biy-manapların (hâkim-vâli) tayin etme siyasetini izlemiştir. Göçebeliliğin hakim olduğu bu bölgelerde Kazak ve Kırgız halkı kendi yosunlarına bağlı kalarak hayatlarını idame ettirmiştir.⁷

B. Yargı İşlerinde Biy-Manapların Mercii Olarak Kabul Edilişi

Hokand Hanlığına tâbi Kazak-Kırgız göçmen halkı yazım işleri ile geç dönemlerde tanıştıysa da, aslında hanlığın kuruluşundan önce devam edegelen şifahî ilim kültürü vardı. Öyle ki, dünyadaki en kapsamlı destan olan Manas Destanı Kırgız halkından dünyaya armağan edilmiştir.⁸

Biy-manaplar ister mevsim değişince göçer-konar hayat tarzı gereği yayla değişimi konusunda ister düşmanlardan gelebilecek her tür tehlikelere karşı boylarını koruma konusunda kendi boylarının hizmetinde olmuş. Ayrıca boy ve boylar arası meydana gelen anlaşmazlıklarda örf-âdet ağırlıklı çözümler üretmede yetkili olmaları, idare ve yargı yetkisinin her ikisinin elinde bulunması, esasen kendi toplumuna yön veren ve millî-dinî şuura sahip çıkan birer örf bilgini konumunda olmaları, onların göçmen halk arasında, özellikle yargı işlerinde mercii olarak kabul edilmelerini sağlamıştır.⁹

Ayrıca, Devletşin'in tespitiye göre birçok biy-manaplar şerî ilimlerde yeteri kadar nüfuzlu ve şeriata göre hükmetme konusunda yeteri kadar melekeye sahip olmuşlardır. Yine birçok kaynakta halk arasında Buhara, Hokand, Nemengan, Mergînân, Oş gibi şehirlerde medrese tedrisatından geçen âlimzâdelerin da var olduğu belirtilmiştir.¹⁰

C. Şerî Hukuk ve Örfî Hukuk Farkı

Hokand Hanlığı idaresi altında bulunan yerleşik ve göçebe hayatı benimseyen halkın yargı işlerinde net bir ayrım vardı. O da, yerleşik hayatı benimseyen halkın adlî işler

⁷ Mehmet Akif Aydın, *Türk hukuk tarihi*, 7. ve 10. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım, 2009, s. 7-8; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 7-10.

⁸ Arsal, s. 7-10.

⁹ Ölçekçi, s. 115; A. T. Akmatova, "Социальная Структура Кыргызского Общества в Феодальном Кокандском Ханстве", Вестник КРСУ, вп, 2, ст. 79; К. К. Юдахин, *Кыргызско-Русский Словарь*, и.н., 1965, ст. 515; С. К. Кожоналиев, *Судь и Уголовное Обычное Право Киргизов до Октябьской Революции*, Фрунзе: Издательство Академии Наук Киргизской ССР, 1963, ст. 5; Ө. С. Осмонов, *Кыргызстан Тарыхы (Байыркы Доордон Азыркы Мезгилге Чейин)*, 5-Чыгарылыш, Бишкек, Экспресс-Справочник, 2010, 93-6.

¹⁰ Капитан Давлетшин, *Отчет Капитана Давлетшина по Командировка в Туркестанский Крае и Степня Области для Ознокмления с Деятельность Народных Судов*, Санкт-Петербург: М. М. Стасюлевич, 1901, s. 52-59, 63-70, 70-77, 77-79.

konusunda şeriata göre iş yürüten şerî mahkemelerin yanı sıra, göçebe halk arasında daha çok örfî hukuka göre çalışan biy mahkemelerin var oluşudur.

Menşei itibarı ile yerleşik hayatın dinî olan İslâm, yukarıdaki sebeplerden ötürü bu bölgelerde yakın zamana dek fazla etki yaratamamıştır. Bu nedenle göçebe ve yarı göçebe hayatı benimseyen Kazak ve Kırgız halkı, kendi yargı sistemini şeriattan ziyade örf üzerine inşa etmişlerdi. Dolayısı ile bu bölgelerde örfî hukuk etkin olmuştur.¹¹

III. BİY MAHKEMELERİNİN YAPISI VE İŞLEYİŞİ

A. Yapısı

Hokand Hanlığına tâbi Kazaklar Aral Denizi'nin kuzey doğu tarafındaki Akmesit Kalesi'nden Isık-Göl'ün kuzey kıyılarına kadar uzanan bölgelerde kendi yaşamlarını sürdürmüştür. Aynı şekilde Isık-Göl, Talas, Çüy, Narın bölgelerinde de Kırgızlar yaşamaktaydı ve mezkûr bölgelerde örfî hukuk etkin olmuştur. Bu neden ile yukarıda zikrettiğimiz bölgelerdeki yargı sistemi örfî hukuk üzerine kurulmuş ve başında da biy-manaplar bulunması sebebiyle “*biy mahkemeleri*” şeklinde isimlendirilmiştir.

Hokand Hanlığı devrinde bu müessese aşağıdan yukarıya *murza (kâtip)*, *cigit (muhzir)*, *müftü*, *a'lam (bilirkişi)*, *biy* şeklinde teşkilatlanmış ve Hanlıktaki şer'i mahkemelere paralel olarak hizmet vermiştir. Ayrıca mahkemede davacı ve davalının gözü önünde lehine veya aleyhine şahitlik eden (*bet aygak*) ve ancak her iki tarafın olmadığı yerde şahitlik (*sırt aygak*) yapan şahitler de yer alıyordu.¹²

Yine, hem biyler hem manapların devrinde devam ettire geldikleri kurultay meclisi vardı. Yılın ilk ayında (Ocak) gerçekleşen kurultay dinî nitelik taşıdığından kurbanlar kesilir ve bazı idarî-hukukî kararlar alınır.¹³ Senenin beşinci (Mayıs) ayında yapılan Büyük Kurultay'da dinî törenler yapılır, idarecilere olan sadakat yemini yenilenir, idarî kararlar alınır ve eski törede yapılması öngörülen değişiklikler yapılır.¹⁴ Sonbaharda (Eylül) gerçekleşen “*Savaş ve Sayım Kurultayı*”nda da dinî törenler gerçekleştirilmesinin yanı sıra asker ve at sayımı yapılır, savaş taktikleri öğretilir, askerî eğitimin sonuçları müşahade edilir.¹⁵

Bu Kurultay geleneği Kırgız halkı arasında devam ettirilmiştir. Ancak, bu gelenek senede bir defa ve olağanüstü kurultay şeklinde değişik zamanlarda gerçekleştirile gelmiştir. Bir önceki kurultaydan bir sonraki kurultaya kadar birikmiş davalara bakma bazen bir aya

¹¹ Bu konuda detaylı bilgi için bkz; Aitmatov Kariev, Orta Asya'da İslâm Yargı Teşkilâtı ve İşleyişi (1709-1865 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgali Süreci Örneği), (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2016, s. 193-198.

¹² Bkz; Aitmatov, s. 179-213.

¹³ Arsal, s. 204.

¹⁴ Aydın, 10. Baskı, s. 13.

¹⁵ B. Ögel, “Devlet Meclisi ve Kurultay”, Bilinmeyeyn Türk Tarihi, 2015, <http://www.bilinmeyeynturktarihi.com/devlet-meclisi-ve-kurultay.html/> Haziran 29. 2015. Par. 14.

kadar uzayabilirdi. Hem idare hem hukuku (yargı-dava) konu edinen bu kurultaylarda, boylar veya halklar arası meydana gelen daha çetrefilli ağır cezalı meseleler görüşülüyordu.¹⁶

Kırlardaki eşkıya, karakçı ve tehlikeli insanların davaları sıradan biy-manapları aşan çon-manap veya bütün biy-manapların katılımı ile gerçekleşen kurultaylara intikal eder, karara bağlanırdı. Davalara bu şekilde bir heyet halinde bakılması, bir taraftan klasik adliye kaynaklarındaki *Mezâlim Mahkemelerini*, diğer yandan ilk defa Endülüs Emevî Devleti'nde tesis edilen “*kâdi'l-camâa*” kurumun şûra meclisini hatırlatmaktadır.¹⁷

Genellikle hayatî tecrübe ve bilgileri ile halkın başında bulunan biyler XIX. asrın ortalarında makamını basiretli, cesur, savaşçı genç manaplara bıraktılar. Yani XIX. asrın ortalarından itibaren manaplar idare işlerinde, biyler ise yargı işlerinde uzmanlaşmıştır.¹⁸ Bu dönemden sonra Manaplar belli siyasî gerekçeler ve halkın menfaati doğrultusunda “*çon manap*”, “*orto manap*” ve “*kiçi manap*” şeklinde teşkilâtlandı.¹⁹ Bu yapılanma gereği çon manaplar bütün Kırgız halkından sorumlu tutulup, fizikî cezalara çarptırılmayan, elinde bulundurduğu bu görev ve yetkiyi irsî yoldan oğluna miras bırakabilen halkın en nüfuzlu insanları olmuşlardır.²⁰ Bu otoriteye dayanarak Ormon Niyazbek Uulu (1790-1853) kendisini Kırgız halkının Hanı ilan etmesi müşahade edilmiştir.²¹ Orto manap ise büyük olmayan boy veya uruunun (kabile-kol) başı olup tearuz eden problemleri çon manapın talimatı doğrultusunda örfe göre çözümlenmiştir. Kiçi manaplar ise sadece halk arasında hukukî işlerdeki bilgeliği ile ün salmış, ancak henüz manap olmayan birer *manap aday*ı mesabesinde olmuşlardır.²² Üç kategoriden herhangi birisi kamu haklarını ihlal ederse, ahlakî itibarını kaybederse veya fakirleşirse manaplık unvanını kaybediyordu.²³

B. İşleyişi

Hokand Hanlığındaki biy mahkemelerinin davalara bakacağı özel bir mekânı olup olmadığı konusunda kesin bilgiye sahip değiliz. Mahkeme insanlar arasındaki husûmetten doğan davaların müddeî (*cabırlanuuçu*) ve muddâ aleyhlerin (*coopker*) biye getirmesi ile işe

¹⁶ X. Добросмыслов, *Суд у Киргиз-Тургайской Области в XVIII-XIX веках*, Казан: Типо-Литография Императорского Университета, 1904, ст. 24. Ayrıca, mekur eserin 86. ve 87. sayfalarında Rus İşgali sürecinde Kurultaylar üzerindeki sınırlandırmalar hakkında kapsamlı bilgiler yer almaktadır.

¹⁷ Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*, s. 75-77, 122; Davletşin, s. 37; Ş. Özen, “Kâdıl-cemâa-Kâdilkudât”, *DİA*, c. 24. s. 77, 79; F. Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979, s. 164.

¹⁸ Ölçekçi, s. 113.

¹⁹ Кожоналиев, ст. 5; Акматова, ст.79; А. Жумагулов, “Манапы Кто Они?” Газета Советская Киргизия, 1990, 16-Ноябрь, ст. 3.

²⁰ Кожоналиев, ст. 5; Ölçekçi, s. 115; Акматова, ст.79; “Манап”, КГСЭ, 1979, 4-том, ст. 154-155; “Маноппар”, УЗСЭ, 1975, 6-том, ст. 577.

²¹ D. Saparaliev, “Kırgızların Devlet Düzeni (18. Yüzyılın İkinci Yarısı 19. Yüzyılın Ortası)”, Çev; B. İ. Sagınbekov, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, c. 2, sy. 3, 2007, s. 157.

²² Жумагулов, s. 57; Юдахин, s. 515; “Маноппар”, УЗСЭ, 1975, 6-том, ст. 577; “Манап”, КГСЭ, 1979, 4, ст. 154-155; “Манап”, КЗСЭ, 1975, 7-том, ст. 440.

²³ А. Сыдыков, *Краткий Очерк Истории Развития Кыргызского Народа*, Бишкек: Кыргызстан, 1992, ст. 81; З. К. Курманов, *Политическая Борьба в Кыргызстане: 20 Год*, Бишкек: 1997, ст. 93-94.

konurdu.²⁴ Kendisine getirilen davalar karşısında biyler önce olay hakkında bilgi toplar,²⁵ taraflar hakkında güvenilir kişilerden tezkiye alır²⁶ ve delillerin tam olarak elde edilmesi durumunda her iki taraf için davetiye gönderirdi.²⁷

Davetiyeler genellikle davalı ve davacının isim-soyadını, davaya bakacak mezkûr biyin meskenini veya özel (açık alan) mekânların adresini içerirdi.²⁸ Davetiyeye icabet etmeyen tarafı biy kendi cigitleri (yiğitler) ile zorla getirtirdi ki,²⁹ her biy-manapın 10-40 arası idarî ve adlî işlerini gerçekleştirmesi için seçilmiş (tahsis edilmiş) cigitleri (yiğit) olurdu. Bunlar klasik adliyedeki “*muhzir*”,³⁰ mezâlim mahkemesindeki “*şurta*”,³¹ Osmanlı Devleti’ndeki “*çavuş*”un³² görevini yapmaktaydı. Bu durum karşısında da, mahkemeye gelmeyi reddeden taraf, şüpheli görüldüğü konuda tamamen suçlu sayılırdı.³³

Mahkemelerdeki duruşma herkese açık şekilde gerçekleştirilirdi.³⁴ Mahkemeye (duruşmasına) her iki tarafın da yakınları şahit konumunda çağırılırdı.³⁵ Ayrıca her iki tarafın da avukat tutma hakkı olup avukatlar “*aygakçi*” şeklinde tesmiye edilirdi.³⁶ Biyler dava sonrası delil ve gerekçeleri yeterli bulması halinde ve gerekli gördüğü durumlarda mahalle aksakalları ile istişare ederek³⁷ çoğunlukla bir celsede (kerede) hüküm verirdi.³⁸

Davayı kazanan taraf, karar sonrası davayı kaybeden taraf üzerinde oluşan alacağını, kendisi direkt ihkak-ı hakk yoluyla elde edemediğinden, davayı kaybedenin kabilesinden veya o kabilenin biy-manaplarının aracılığı ile ancak alabiliyordu.³⁹ Çünkü biy kararlarını uygulamaya taşıyacak özel bir idarî kurum yoktu. Ancak, kararın askıda kalmaması için boy biyleri, mahalle aksakalları ve halk nezareti vardı.

Yukarıda anlattıklarımız biy veya manapın yargılama sürecinde takip ettiği prosedür için geçerli olup, daha önce zikrettiğimiz biyler veya çon manapların biraraya geldikleri kurultaylardaki izlenen tahkîm süreci hakkında da kısa bir bilgi vermenin yerinde olacağını düşünüyorum.

²⁴ Г. Загрязский, “О Народном Суде у Кочевого Населения Туркестанского Края”, Ежегодник, вл. 4, ст. 192.

²⁵ Н. С. Турсунбаева, “Институт Присяги по Нормам Обычного Права Кыргызов в Составе Российской Империи”, Вестник КРСУ, вл. 15, 2015, ст. 64.

²⁶ Турсунбаева, ст. 64.

²⁷ Кожоналиев, ст. 32; Ч. Д. Босумбаева, “Особенности Гражданского Судопроизводства в Обычном Праве Кыргызов в Первой Половине XIX в”, Вестник КРСУ, 10-том, вл. 6, 2010, ст. 8.

²⁸ Кожоналиев, ст. 32.

²⁹ Босумбаева, ст. 8; Кожоналиев, ст. 6.

³⁰ Alâuddin Ebibekr b. Masud el-Kâsânî, *Kitâbu bedâi’ü’s-sanâi fi tertibi’ş-şerâi*, 2. Baskı, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-Arabî, 1402/1982, c. 7, s. 12. Müellifin Klasik Mahkeme Organlarını zikrederken Muhzirler için “*istahdara*” fiilini kullanması konumuz açısından dikkat çekicidir.

³¹ Metin Yılmaz, “Şurta”, DİA, c. 39, s. 242-244.

³² Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*, s. 96.

³³ Ölçekçi, s. 114; Босумбаева, ст. 8.

³⁴ Д. О. Айтмамбетов, *Культура Киргизского Народа Второй Половине и Начале XIX Века*, Фрунзе: и.н., 1967, ст. 118, 149, 150; Босумбаева, ст. 8; Кожоналиев, ст. 19.

³⁵ Кожоналиев, ст. 16.

³⁶ Босумбаева, ст. 8.

³⁷ Biylerin mahalle aksakalları ile istişare ederek verdikleri hükümler hakkında bkz: Давлетшин, ст. 41; Сооронкулова, ст. 108.

³⁸ Босумбаева, ст. 8.

³⁹ Кожоналиев, ст. 17.

Bir celsede hüküm vermek aslında biylerin çoğu zaman başvurduğu bir uygulama olmuştur. Ancak müddeî ve müddeâ aleyh arasında gerçekleşen husûmette önce her iki tarafın yakınları araya giriyor ve barış içerisinde çözüm üretmeye çalışıyorlardı.⁴⁰ Bu denemede başarılı olamayan her iki taraf, kendi boy liderleri olan biye başvurmuşları âdetti.⁴¹ Mezkûr dava boy biyini aşıyorsa veya kararına her iki taraf da itiraz ederse, o zaman her iki taraf ile akrabalık veya boy bağlantısı bulunmayan başka bir biye başvurma hakkı doğuyordu.⁴² Aynı mesele (süreç) iki boy fertleri için de geçerli olup her iki biy de karar çıkarmada aciz kalırsa veya biyeler arası anlaşmazlık meydana gelirse, o zaman mezkûr dava bütün halktan sorumlu çon manapa iletilirdi. Ağır cezalar vermekle tanınan çon manaplar da, dava konusunda eli-kolu bağlı kalacak olursa,⁴³ o zaman tüm boy biyleri ile istişare şeklinde gerçekleşen kurultaylarda görülür ve uzun tartışma sonrası bir karara bağlanırdı.⁴⁴

Yukarıda bahsettiğimiz davanın soruşturma ve kovuşturması evresini göz önünde bulundurarak, adaletin dosdoğru şekilde gerçekleşmesi amacıyla kurulup müesseseseleşen “*kadi’l-cemaâ*”da âdeta sürüncemeye bırakılan davaların tahkim evrelerinin, biy mahkemelerinde de olageldiğini söyleyebiliriz. Yani, yukarıda zikri geçen tek bir biyin çoğunlukla bir celsede karar vermesi müşahade edilirken, kurultaya konu olan davalar önemine, zorluğuna, adaleti ikame edip ihlal etmeme konularına binaen çoğunlukla iki veya üç celsede çözüme kavuşturulurdu.

İster biy-biyler, ister çon manap veya kurultaya konu olan davaların tahkim sürecine ve işleyiş mekanizmasına baktığımız zaman, göçebelerin arasında nesilden nesle aktarıla gelen büyük bir birikime sahip “*Örfi Hukuk*” potansiyelinin var olduğu açık şekilde görülmektedir.

Son olarak dava, taraflar, delil, karar, karar vermedeki adalet ve çabukluk ilkelerini barındıran ve göçebeler arasında nesilden nesle devam edegelen İslâm esaslı örf-âdetler, biy mahkemelerinin işleyişi hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Rus bilim adamları tarafından göçmen halkın örf-âdeti İslâm’dan ayrı değerlendirilse de, aslında İslâm’ın Orta Asya’ya yayılış sürecinden itibaren İslâm’ın örfe verdiği önemi gereğince, İslâm ile özdeşleşen “*Örfi Hukuk*” göçebe halkın göçebelik hayatı gereği hayatın esas nizamı olmuştur.⁴⁵

⁴⁰ Кожоналиев, ст. 12.

⁴¹ Кожоналиев, ст. 12.

⁴² Босумбаева, ст. 7; Кожоналиев, ст. 14.

⁴³ К. Нурбеков, *История Государства и Права Киргизской ССР*, Фрунзе: и.н., 1970, ст. 102; Босумбаева, ст. 7.

⁴⁴ “Жыйын”, КГСЭ, 1977, 2-том, ст. 538; Ölçekçi, s. 125.

⁴⁵ Эшонова Нодирахан, *Урта Осиеда Козилик Судлари Фаолтятининг Хукукий Асослари (XIX- Асрнинг Ярими ва XX-Асрнинг 20-Йиллари)*, Тошкен: Фан ва Полтграф Басмлхонаси, 2010, ст. 10; Ф. К. Гирс, *Отчет Ревизиюшего по Высочайшему Повелению Туркестанский Край Тайного Советник Гирса*, Санкт-Петербург: и.н., 1884, ст. 325; Н. Эшмуратова, “Взаимодействие Адата и Шариата в Правовой Системе Кыргызского Народа в Составе Российской Империи”, Вестник КРСУ, 15-том, вып. 1, 2015, ст. 83.

IV. BİYLERİN TAYİNİ, AZLİ, MAAŞI

A. Tayini

Biy-manapların genelde halk tarafından seçilmeleri âdeti. Ancak, bazı kaynaklarda onların halk tarafından seçildiği düşünülse de, aslında Hokand Hanlarının menfatı doğrultusunda çalışabilecek şahsın han tarafından ömür boyu biy olarak tayin edilişi dile getirilmiştir ki, biyler arasında hana isyan eden, onu dinlemeyen ve kendi başına yasa koyan bazı biyler de olmuştur.⁴⁶

Ancak, 1867-1868 senelerinde alınan “*Türkistan ve Sırderya İdaresi Hakkında*” isimli karardan sonra biyler ve kadılar sadece 3 seneliğine görev başına getirilmiştir. Biy mahkemeleri ve şerî mahkemeler tamamen ortadan kaldırılınca kadar her 3 senede seçim yoluyla kadro yenilemesinde bu üslup takip edilmiştir.⁴⁷

Daha önceden halk tarafından seçilen biylerin göreve getirilmesinde idare onların yargı ile ilgili bilgeliği esas alınırken, işgalci güçlerin ortaya koydukları seçim yöntemi bu bilgeliği ortadan kaldırmış ve yerini parası olan zengin ama yargı tecrübelerinden yoksun Rus yanlısı insanlara bırakmıştır.

B. Azli

Biy-manaplar idare ve yargı görevine ömür boyu kaydıyla tayin edilirdi. Bu bağlamda görevlerinden ancak vefat etmesi halinde azil ediliyordu ve görevini miras yoluyla çocuklarına bırakabiliyorlardı. Yine, halkın üzerinde idarî ve adlî kurallar koyabilen bu şahıslar, kendilerinin koydukları kuralları ihlal etmesi halinde halk tarafından görevinden azledilebiliyordu. O kuralların en çarpıcıları ise, biy-manapların ahlakî itibarını kaybetmesi veya fakirleşmesi olmuştur. Her hangi biy ve manapta bu durumlar zuhur ederse, onların biylik görevinden azledilmesi söz konusu olmuştur.⁴⁸ Ayrıca, mezkûr 1867-1868 kanunu ile birlikte 3 seneyi doldurması halinde fevren görevinden azli söz konusu olmuştur.

C. Maaşı

Kırgız ve Kazak halkı arasında davalı ve davacının dava öncesi kendi biyelerine “*Tartuu*”⁴⁹ vermeleri âdetten idi. Biy-manaplar yukarıda zikrettiğimiz durumlar haricinde de her baktığı dava cezasının %10 miktarında “*biylik hakkı*” adı altında ücret alıyorlardı. Eğer mahkûmun bu ölçüde malvarlığı yok ise, biy kendisinin %10’luk hakkını mahkûmun mensup

⁴⁶ Кожоналиев, ст. 10; Л. В. Дюков-К. А. Чиренчин-Г. С. Сапаргалиев-А. Н. Таукелев, *История Права и Государства Казахской ССР*, Алмата: и.н., 1982, 1-том, ст. 80; Ч. Ч. Валихпнов, *Избранные Произведения*, Алмата: и.н., 1958, ст. 473.

⁴⁷ В. М. Плоских-Д. Д. Жунушалиев, *История Кыргызов и Кыргызстана: Учебник Для Вузов*, Бишкек: и.н., 2009, ст. 170-171; Кожоналиев, ст. 22; “Бийлар Суду”, УЗСЭ, 1972, 2-том, ст. 213.

⁴⁸ А. Сыдыков, *Краткий Очерк Истории Развитии Кыргызского Кыргызского Народа*, Бишкек: Кыргызстан, 1992, ст. 81; Курманов, ст. 93-94; Ölçekçi, s. 118.

⁴⁹ Tartuu-Hediye anlamında olup miktarı 1 koyun, 1 inek, 1 at vb. şeklinde gerçekleştirilmiştir.

olduğu kabileden alma hakkına sahip olmuştur. Mahkûmun malvarlığı olduğu halde biyin %10'luk biylik hakkını ödemedi kaçınırsa, o halde biyler kendi haklarını alabilmek için mahkûmun malvarlığına el koymuşlardır.⁵⁰

V. BİY MAHKEMELERİNDE KABUL EDİLEN DELİLLER

Biy mahkemelerinde kabul edilen delillerin başında, elbette ki *şâhitlik* gelmektedir. Müddei ve müddeialeyh arasında meydana gelen husumetler konusunda şâhitliği ön planda tutmuşlardır. Ancak erkek çocukların şâhitlik yapabilmeleri için 15 yaşını doldurmuş olması gerekiyordu. Kadın ve 15 yaş altı çocukların şâhitlik edememeleri ve onların yerine kocası, babası ya da, erkek kardeşlerinin şâhitlik yapmaları⁵¹ dikkat çekicidir. Fıkıhta kadının şâhitliğinin sadece had konularında kabul edilmeyişi söz konusudur. Oysaki fıkıhta bazen tek kadının bile erkeklerin muttali olamayacağı konularda şâhitliği kabul edilebileceği dile getirilmiştir. *Örneğin:* Kadın hamamlarında meydana gelen cinayetlerde kadınların şâhitliği.

Ayrıca yalan yere şâhitlik yapan insan için malî ceza ya da mahkûm için verilecek kararın aynısı onun için de uygulanması söz konusu olmuştur. Bunun yanında şâhitlik yapan şahidin iddia ettiği konuda doğru olduğunu gösteren yemini de talep edilmiştir.⁵²

Biy mahkemelerinde kabul edilen delillerin arasında *yemin* özel bir yeri olmuştur. Yemin, 1, 7, 10 kere şeklinde davanın önemine binaen sayıca azalıp çoğalabiliyordu.⁵³ Yemin-bazen suçlu tarafından yapılırken, bazen olaya tanıklık eden şâhit tarafınca yapılmıştır ki, şahidin kimler olabileceğini yukarıda dile getirmiştik.⁵⁴ Biy mahkemelerindeki delil olarak kabul edilen yemini kendi içinde manevî yükümlülüğü çok ağır ve hafif olan yeminler şeklinde ayırmamız yerinde olacaktır.

Bu bağlamda en ağır yemin, yemin edecek kimsenin eline Kur'an-ı Kerîm'i alarak; *"Eğer yeminimde yalancı isem Allah beni hor etsin-Allah çarpsın (Kuday ursun)"* ve Kur'an-ı Kerîm'in kutsallığını kabul ettiğini dillendirdikten sonra; *"Kur'an çarpsın (Kur'an ursun)"* şeklinde molların indinde gerçekleşen yemin olmuştur.⁵⁵ Manevi yükümlülüğü hafif olan yeminler ise; *"Yalan söylersem yemin (yeminin kutsal gücü) çarpsın (Calgan aytsam ant*

⁵⁰ Г. К. Токтогонова, "Эреже-Источник Кыргызского Обычного Права", Вестник КРСУ, 10-том, в.п. 6, 2010, ст. 11; П. Е. Маковецкая, *Материалы Для Изучения Исторических Обычаев Киргизов*, Омск: Типог. Окружн. Штаба, 1886, ст. 81; Кожоналиев, ст. 50; Б. И. Боруашов, "Регилирование Имущественных Отношений Кыргызов по Адату", Вестник КРСУ, 9-том, в.п. 1, 2009, ст. 42. Hacizden sonra da borçlunun borç temerrüdü (devam etmesi) söz konusu ise mezkur borcun ifası, borçlunun mensup olduğu kabileye yüklenmiştir. Bkz; Кожоналиев, ст. s. 53.

⁵¹ Босумбаева, ст. 10.

⁵² Кожоналиев, ст. 53; Г. Загряжский, *Юридический Обычай Киргизи-Древний Мир Право Казхов: Материалы, Документи и Исследования*, Алматы: и.н., 2005, 5-том, ст. 279-280; О. Р. Назаров, *Записки о Некоторых Народов и Землях Средней Части Азии*, Санкт-Петербург: и.н., 1821, Переизданная Москва: и.н., 1968, ст. 52; Сооронкулов, ст. 120.

⁵³ Босумбаева, ст. 9.

⁵⁴ Босумбаева, ст. 9.

⁵⁵ Б. И. Боруашов, *Государственное-Правовое Регилирование Обиешественных Отношений Киргизов в Составе Российского Государства (1865-1917): Историко-Правовое Исследование*, Бишкек: и.н., 2009, ст. 228-230.

ursun)” şeklinde gerçekleştirilmiştir.⁵⁶ Bu yemin türlerinin yanında yemin edenin kendi atalarının cesedine, meşhur su pınarlarına, kutsal addedilen ağaç ve taşlara, kefene, ekmeğe, tuza yemin etme uygulaması da yaygın olmuştur.⁵⁷

Yeminlerin gerçekleştirilmesinde Fergâna Vâdisi’nde Arap, Fars ve diğer (Özbek, Kırgız, Tacik) diller kullanılmıştır. Kuzey Kırgızistan ve Hokand Hanlığına tabi olan Kazak boylarında ise genellikle yerli Kırgız ve Kazak dilleri kullanılmıştır.⁵⁸

İslâm Adliye kültürüne ait olan **ikrar**, önemine binaen biy mahkemelerinde da delil olarak kabul edilmiştir. Ancak, bu ilke daha çok yerleşik hayatın olduğu hanlığın başkenti Hokand ve etrafındaki (Fergâna Vahası) bölgelerde daha yaygın kullanıma sahip olmuştur.⁵⁹

Klasik İslâm Adliyesinde kabul görülen delillerin biri de, biyin bazı basit olay hakkında dava öncesinde veya yargılama esnasında edindiği şahsî bilgisi (**ilmü’l-kadı**)’dır. Biy mahkemelerindeki biylerin olay hakkında bizzat veya dolaylı yoldan olay yerini araştırması, suçlu (müddeialehy) hakkında belli kişilerden tezkiye alması, kendisinin sorarak-bakarak araştırma yapması sonucunda elde ettiği bilginin de biy mahkemelerinde delil olarak kabul edildiği müşahade edilmiştir.⁶⁰

VI. GÖRÜLEN DAVALARIN KONULARININ KISACA TANITIMI

Hokand Hanlığına paralel olarak varlığını sürdüren Kazak Hanlığında (1465-1847) yazı işlerinin gelişmemesi ve göçebelik sebebiyle yargı işleri şifahî olarak yürütülüyor ve tecrübe (ezber) yoluyla nesilden nesle aktarılı geliyordu. XVII. asrın sonları XVIII. asrın başlarında 3 ayrı grup şeklinde yaşamakta olan Kazakları, Tauke Han (1680-1718) adlî işlerde bir arada tutmak için “*Ceti Cargı*” yasasını (hukuk kodunu) ortaya koydu. Bu yasanın meydana getirilmesinde Anet Baba Kişik Oğlu (1623-1723), Tole Biy Alibek Oğlu (1663-1756), Kadıbek Kederbek Oğlu (1665-1765) ve Ayteke Biy Baybek Oğlu (1681-1737) gibi hem din hem örf bilginlerinin etkisi büyük olmuştur. Bu yasada genel olarak “*arazi*”, “*mal*”, “*can*”, “*dul*”, “*cariye*”, “*biy*”, “*han*” hakkındaki davalara ilişkin kodları (yasa) içermiş ve eski töreler yeniden gözden geçirilerek kanunlaştırılmıştı.⁶¹

Kazakların küçük cüz kolu Hokand Hanlığına tabi olduğundan yukarıdaki giriş mahiyetindeki bilgileri paylaşmak zorunluluğu hissettim. Ayrıca, bundan sonraki Hokand Hanlığına tabi Kazakların⁶² mahkeme işleri hakkında sunacağımız bilgileri “*Ceti Cargı*” ve

⁵⁶ Турсунбаева, ст. 64.

⁵⁷ Босумбаева, ст. 9.

⁵⁸ Турсунбаева, ст. 64.

⁵⁹ Босумбаева, ст. 9; Айтса бкз; Айтмамат, s. 157-158.

⁶⁰ Босумбаева, ст. 9; Турсунбаева, ст. 64.

⁶¹ А. Л. Салиев, “О Народных Судах Кочевого Населения Туркестана (1865-1917)”, Вестник КРСУ, 15-том, 2015, вып. 6, ст. 103.

⁶² Hokand Hanlığına tabi olan Kazaklar Kişi Cüz kolu altında Akmescit’ten Isık-Göl’e kadarki bölgelerde yaşamıştır.

uzantısını araştırma konusu edinen Rus bilim adamları Dobrosmislov, Grodekov, Malışev, Makovetsya, Davletşin ve Koconaliev gibi araştırmacıların eserlerini tetkik edeceğimizden bu bilgiler son derece önemlidir.

Biy mahkemeleri dil, kültür, örf benzerliğinden dolayı Kırgız ve Kazak halkı arasında kök salmış idi. Bu nedenle ki idare ve yargıyı bir arada bulunduran her iki halkın biy, manap, datka, bek, koko ve sultanları bulunduğu konum gereği hem hukuk hem de ceza konuları ile ilgili davalara bakıyorlardı.

Aile ferdeleri arasında (**Aile Hukuku**) alanında meydana gelen ve mahkemeye intikal eden husûmet ve dava konularının önemlileri:⁶³ “Nişanlılık”, “kalın”, “nikah”, “talak”, “rucû”, “çok evlilik”, “yaş farkı”, “yenge ve baldızla evlilik” konuları olmuştur.

İnsanın kendisine özgün malvarlığı (**Eşya Hukuku**) ile ilgili menkul ve gayrimenkul davaları ve bunlardan doğan “hırsızlık”, “talan etme” gibi suçlar da biy mahkemelerine intikal ediyordu.⁶⁴ Kamu haklarına saldırı (**Kamu Hukuku**) babından nitelendirebileceğimiz “herhangi işaret ve belirtiler olmaksızın yollara çukur kazma”, “geceleyin halkı rahatsız edecek olay türleri” de mahkemeye intikal ediyordu.⁶⁵

Örf-âdete ağırlık veren biy mahkemeleri “adam öldürme” veya “sakat bırakma” (**Ceza Hukuku**) gibi suçlarda suç işleyeni (câniyi) kun (diyet) cezasına çarptırıyordu.⁶⁶

Göçmen halk arasında boy veya kolları arasında talan etme her zaman olagelmıştır. Bu tür iki boy veya halk arasında meydana gelen (**Uluslararası-Milletlerarası Hukuk**) ve “barımta” diye isimlendirilen “talan-yağmalama” gibi davalar da biylerin cıyında (toplantısında) karara bağlanıyordu.⁶⁷

Ayrıca biy mahkemelerinin baktığı konulardan biri de *miras davaları* (**Miras Hukuku**) olmuştur ve İslâm Hukukundaki Miras anlayışından bazı farklılıkları ile değişiklik arz etmiştir.

SONUÇ

Biy mahkemelerinin Kırgız halkı tarihinde hem de idarî hem hukuk anlamda önemi büyük olmuştur. Yukarıda değindiğimiz gibi Biy Mahkemelerinin ortaya çıkışında Hokand Hanlığı çatısı altında yaşayan Kırgız halkı arasında göçebeliğin var oluşu, bu unsur karşısında

⁶³ Давлетшин, ст. 52-56, 64-67, 70, 73; С. М. Слесарев, “Юридикейкий Быть Кыргызов по Н. И. Гродекову”, Вестник КРСУ, 14-том, вп. 9, 2014, ст. 84; Эшмурадова, ст. 81; Токтогонова, ст. 121.

⁶⁴ “Бий”, КГСЭ, 1976, 1-том. ст. 484; Слесарев, “Юридикейкий Быть Кыргызов по Н. И. Гродекову”, s. 84; Токтогонова, ст. 12.

⁶⁵ Н. И. Гродекову, *Киргизи и Каракиргизи Сырдаринский Области: Юридикейкий Быть*, Москва: и.н., 2011, ст. 130-132; Слесарев, “Юридикейкий Быть Кыргызов по Н. И. Гродекову”, ст. 84.

⁶⁶ Маковецкая, ст. 64, 65, 71, 76, 77; Давлетшин, ст. 68.

⁶⁷ “Жыйын”, КГСЭ, 1977, 2-том, ст. 538.

Biy Mahkemesinin tesis edilişi, biylerin kendi ellerinde idare ve yargıyı bir arada tutması etkin olmuştur. Biy Mahkemelerinin kendine özgün yapısı olmuş ve adlî işlerde resmiyete bürünmüş bir müessese konumundaydı. Ayrıca her isteyen kişi bu müesseseyi yönetme lüksüne sahip olmayıp, idarî ve adlî işler konusunda halk arasında tanınmış adamların bu makama getirilmesi, gerektiği takdirde azledilmesi, özellikle yürüttüğü işi karşılığında maaş alması, müessesenin resmî bir kurum olduğu hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

Biy Mahkemelerinin işleyişi konusunda kısaca alenilik ve çabukluk ilkesine riayet edildiğini söylememiz yerinde olacaktır. Ayrıca mahkemece verilen kararlar şahitlik, yemin, ikrar ve biyin şahsî bilgisi gibi delillere dayanıyordu. Bununla birlikte bu mahkemeler sadece belli meseleleri çözüme kavuşturmakla sınırlı kalmayıp Aile Hukuku, Eşya Hukuku, Ceza Hukuku, Uluslararası Hukuk, Miras Hukuku gibi birçok hukuk dallarındaki problemlere çözüm üretiyordu.

Son olarak hem idarî hem adlî yetkiye sahip biy-manapların başında bulunduğu Biy Mahkemeleri kendine has yapı ve işleyiş özelliğine sahip olmuştur. Ayrıca, Kırgız halkını hem idarî hem de hukukî anlamda bir arada tutmuş, yargı alanında o dönemin en üst resmî müessesesi olmuştur. Biy Mahkemeleri Orta Asya ülkelerinin SSCB'ye katılmaları ve SSCB'nin kendileri üzerinde kurmuş olduğu otoriteyi kabul etmeleri sonucunda köklü değişim şeklinde nitelendirebileceğimiz inkılaplardan sonra 1928 senesinde resmî bir kararla ilgâ edilip yerine Rus mahkemeleri ikâme edilmiştir.

KAYNAKÇA

- A. Duran, “İslam Hukuku’nda Olağanüstü Yetkili Bir Mahkeme Olarak Velayetü’l-Mezâlim (Mezâlim Mahkemeleri)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 25, 2015/Nisan, ss. 251-173.
- A. Жумагулов, “Манапы Кто Они?” *Газета Советская Киргизия*, 1990, 16-Ноябрь, ст. 3.
- Aiitmamat Kariev, *Orta Asya’da İslâm Yargı Teşkilâtı ve İşleyişi (1709-1865 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgali Süreci Örneği)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2016.
- Alâuddin Ebibekr b. Masud el-Kâsânî, *Kitâbu bedâiü’s-sanâi fi tertîbi’ş-şerâi*, 2. Baskı, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-Arabî, 1402/1982, c. 7.
- B. Ögel, “Devlet Meclisi ve Kurultay”, *Bilinmeyeyn Türk Tarihi*, 2015, <http://www.bilinmeyeynurturktarihi.com/devlet-meclisi-ve-kurultay.html> Haziran 29. 2015. Par. 14.
- D. Saparaliev, “Kırgızların Devlet Düzeni (18. Yüzyılın İkinci Yarısı 19. Yüzyılın Ortası)”, Çev; B. İ. Sagınbekov, *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu*, c. 2, sy. 3, 2007, ss. 149-159.
- Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.
- _____, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*, 1. Baskı, İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 7. ve 10. Baskı, İstanbul: Beta, 2009-2010.
- Metin Yılmaz, “Şurta”, *DİA*, c. 39, ss. 242-244. (2010).
- Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Şükrü Özen, “Kadıl cemaâ-Kadıl kudât”, *DİA*, c. 24, ss. 77-82, (2001).
- Tamara Ölçekçi, *Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Roller*, Bilig, 2013-Güz, sy. 67, s. 111-128.
- О. Сыдыков, *Тарыхы Кыргызы Шадманийуа*, Уфа: Электро-Типография “Восточная Печать”, 1914.
- Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Ebderun Kitabevi, 1981.

- А. Л. Салиев, “О Народных Судах Кочевого Населения Туркестана (1865-1917)”, Вестник КРСУ, 15-том, 2015, в. 6, ст. ss.102-106.
- А. Сыдыков, *Краткий Очерк Истории Развития Кыргызского Народа*, Бишкек: Кыргызстан, 1992.
- А. Т. Акматова, “Социальная Структура Кыргызского Общества в Феодалном Кокандском Ханстве”, Вестник КРСУ, в. 2, ст. 78-81.
- Б. И. Борубашов, “Регилирование Имущественных Отношений Кыргызов по Адату”, Вестник КРСУ, 9-том, в. 1, 2009, ст. 38-42.
- _____, *Государственное-Правовое Регилирование Общественных Отношений Киргизов в Составе Российского Государства (1865-1917): Историко-Правовое Исследование*, Бишкек: и.н., 2009.
- В. М. Плоских-Д. Д. Жунушалиев, *История Кыргызов и Кыргызстана: Учебник Для Вузов*, Бишкек: и.н., 2009.
- Г. Загряжский, “О Народном Суде у Кочевого Населения Туркестанского Края”, Ежегодник, в. 4.
- _____, *Юридический Обычай Киргизи-Древний Мир Право Казах: Материалы, Документы и Исследования*, Алматы: и.н., 2005, 5-том.
- Г. К. Токтогонова, “Эреже-Источник Кыргызского Обычного Права”, Вестник КРСУ, 10-том, в. 6, 2010, ст. 10-12.
- Д. О. Айтмамбетов, *Культура Киргизского Народа Второй Половине и Начале XIX Века*, Фрунзе: и.н., 1967.
- З. К. Курманов, *Политическая Борьба в Кыргызстане: 20 Год*, Бишкек: Илим, 1997.
- К. К. Юдахин, *Кыргызско-Русский Словарь*, и.н., 1965.
- К. Нурбеков, *История Государства и Права Киргизской ССР*, Фрунзе: и.н., 1970.
- К. С. Сооронкулова, “Адат-Обычное Право Кыргызов”, Кыргызский Национальный Университет, ст. 99.
- Капитан Давлетшин, *Отчет Капитана Давлетшина по Командировке в Туркестанский Край и Степня Области для Ознокмления с Деятельность Народных Судов*, Санкт-Петербург: М. М. Стасюлевич, 1901.
- КГСЭ, (Киргизская Советская Энциклопедия) 1979, 4-том, ст. 154-155; “Бий” КГСЭ, 1976, 1-том, ст. 449; “Жыйын”, КГСЭ, 1977, 2-том, ст. 538; “Манап”, КГСЭ, 1979, 4-том, ст. 154-155.
- КЗСЭ, (Казахская Советская Энциклопедия) “Манап”, 1975, 7-том, ст. 440; “Би”, КЗСЭ, 1973, 2-том, ст. 222-223.
- Л. В. Дюков-К. А. Чиренчин-Г. С. Сапаргалиев-А. Н. Таукелев, *История Права и Государства Казахской ССР*, Алмата: и.н., 1982, 1-том.
- Н. И. Гродекову, *Киргизи и Каракиргизи Сырдаринский Области: Юридический Быть*, Москва: и.н., 2011.
- Н. С. Турсунбаева, “Институт Присяги по Нормам Обычного Права Кыргызов в Составе Российской Империи”, Вестник КРСУ, в. 15, 2015, ст. 154-156.
- Н. Эшмурадова, “Взаимодействие Адата и Шариата в Правовой Системе Кыргызского Народа в Составе Российской Империи”, Вестник КРСУ, 15-том, в. 1, 2015, ст. 80-83.
- О. Р. Назаров, *Записки о Некоторых Народах и Землях Средней Части Азии*, Санкт-Петербург: и.н., 1821, Переизданная Москва: и.н., 1968.
- Ө. С. Осмонов, *Кыргызстан Тарыхы (Байыркы Доордон Азыркы Мезгилге Чейин)*, 5-Чыгарылыш, Бишкек, Экспресс-Справочник, 2010.
- П. Е. Маковецкая, *Материалы Для Изучения Исторических Обычаев Киргизов*, Омск: Типог. Окружн. Штаб, 1886.
- С. К. Кожоналиев, *Судь и Уголовное Обычное Право Киргизов до Октябьской Революции*, Фрунзе: Издательство Академии Наук Киргизской ССР, 1963.
- С. М. Слесарев, “Юридический Быть Кыргызов по Н. И. Гродекову”, Вестник КРСУ, 14-том, в. 9, 2014, ст. 75-79.
- УЗСЭ, (Узбекская Советская Энциклопедия) “Манопплар”, 1975, 6-том, ст. 577; “Бек”, 1972, 2-том, ст. 129; “Бий”, 1972, 2-том, ст. 213; “Бийлар Суди”, 1972, 2-том, ст. 213.
- Ф. К. Гирс, *Отчет Ревизирующего по Высочайшему Повелению Туркестанский Край Тайного Советник Гирса*, Санкт-Петербург: и.н., 1884.
- Х. Добросмыслов, *Суд у Киргиз-Тургайской Области в XVIII-XIX веках*, Казан: Типо-Литография Импараторского Университета, 1904.
- Х. Карасаев, *1916-Жылдагы Көтөрүлүш Жөнүндө: Үркүн*, Бишкек: Ала-Тоо, 1993.
- Ч. Д. Босумбаева, “Особенности Гражданского Судопроизводства в Обычном Праве Кыргызов в Первой Половине XIX в”, Вестник КРСУ, 10-том, в. 6, 2010, ст. 6-10.
- Ч. Ч. Валиханов, *Избранная Произведения*, Алмата: и.н., 1958, ст. 473.
- Эшонова Нодирахан, *Урта Осидда Козилик Судлари Фаолтятининг Хукукий Асослари (XIX- Асрнинг Ярими ва XX-Асрнинг 20-Йиллари)*, Тошкент: Фан ва Полиграф Басмохонаси, 2010.